

I. В. Майсак, асп

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН ФОЛЬКЛОРНО-ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ: НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЇ О. ОЛЕСЯ

Статтю присвячено фольклорно-літературним взаєминам з позиції вивчення проблеми інтертекстуальності, що дає нові можливості пошукового та лінгвістичного дослідження фольклору та літератури.

The article is dedicated to the folklore–literary relationship from the position of studying of the intertextuality problem that gives the new opportunities to reconnaissance and linguistic investigations of folklore and literature

Проблема взаємовідносин фольклору і літератури була і буде актуальною як в галузі літературознавства, так і в галузі фольклористики. Протягом тривалого часу цієї теми торкалось багато дослідників, які інтерпретували зв'язки літератури з фольклором із різних пошукових позицій. Насьогодні вивчення фольклору і літератури може здійснюватись або лише з метою пізнання літератури, або, навпаки, бути “фольклористичним”, а також розглядатись як окрема галузь філології. Цю останню позицію займає, зокрема російський літературознавець Д.М. Медріш, котрий вбачає тут “новий напрям, а може й нову галузь філологічної науки”, що має стати “міждисциплінарним теоретичним дослідженням”¹

Раніше явище фольклоризму слугувало головним і кінцевим об'єктом вивчення і розглядалось у певному підпорядкуванні завданням літературознавства. Однак поступово фольклоризм перетворився в один із засобів характеристики творчості письменника в цілому. В різні періоди розвитку літератури помітно розрізняються форми фольклорних впливів. Так, вони більш примітивні у ранніх літературних формах і витворніші на більш високому рівні літератури. Однією з форм впливу фольклору на літературу є свідоме запозичення письменником фольклорних жанрів, мотивів та образів. За допомогою цього прийому стає більш ефективним вплив твору на читача, а також доповнюється ідейний комплекс літературної творчості. Фольклорний контекст розглядається як своєрідний комплекс етноестетичних одиниць, в яких маніфестується поетична, емоційна, філософська, соціально-

психологічна інформація про духовну та матеріальну культуру народу. Об'єктивний вплив фольклору на письменника може бути досить суттєвим, однак безпосередньо в тканині художнього тексту залишити помітних – в усякому разі для нефахівця – слідів.

В цій статті ми спробуємо кинути погляд на взаємини літератури та народної творчості з позиції дослідника інтертекстуальності.

Проблематика інтертекстуальності привернула до себе увагу після оприлюднення ідей постструктуралістки Ю. Кристевой, що виникли в результаті переосмислення праць М. Бахтіна. Дослідниця зауважує, що "кожний текст побудовано з мозаїки цитат, він є поглиначем і перетворенням іншого тексту. На місце поняття інтерсуб'єктності приходять поняття інтертекстуальності: поетична мова прочитується як мова найменшою мірою *подвійна*"². До праць Ю. Кристевой студії над інтертекстуальністю були ніби приховані в роботах, присвячених проблемам художніх взаємозв'язків та впливів, до яких звертались вітчизняні та зарубіжні компаративісти. На той час мова більше йшла про запозичення, впливи, натяки, образно-тематичні переклички. Послідовники Ю. Кристевой запозичили в компаративістиці цілу низку "форм рецепції" (цитата, алюзія, ремінісценція), переосмисливши їх як явища інтертекстуальності.

У ХХ ст. колом проблем, що їх ми тепер відносимо до вивчення інтертекстуальності, цікавились і такі дослідники поезики – лінгвісти та літературознавці, як Г.О. Винокур, В.В. Виноградов, Р.О. Якобсон, Ю.Н. Тинянов, Ю.М. Лотман. В наш час, не дивлячись на те, що ця проблематика широко розробляється, уявлення про явище інтертекстуальності залишається доволі розмитим, а феномени його вивчаються різними філологічними дисциплінами. Маємо досить різноманітну термінологію, здебільшого оказіональну в кожній роботі, присвяченій цій темі. Але у більшості робіт під терміном інтертекстуальність розуміється як результат діалогу з "чужим словом" у новому тексті. Не дивлячись на різноманітні розбіжності між визначеннями цього поняття, поєднує їх те, що інтертекстуальність виступає як міжтекстове співвідношення літературних творів.

Як на найбільш придатному для нашої роботи зупинимось на визначенні інтертекстуальності, запропонованому польським теоретиком літератури Я. Славінським: "Інтертекстуальність – сфера міжтекстових зв'язків і стосунків, що в ній бере участь певний твір,

простір висловлювання й спосіб мовлення, стосовно яких окреслює він свою форму і значення". Я. Славінський розрізняє такі, зокрема, форми інтертекстуальності: (1) "стосунки між різноманітними частинами або рівнями текстовими всередині твору"; (2) різноманітні відгуки конкретних творів попереднього літературного процесу при обробці даного твору; (3) різноманітні стилізації³.

Українська дослідниця В. Смілянська, розглядаючи "інтертекстуальний рівень... Шевченкового діалогізму", вирізняє, по-перше, "інтертекстуальне відношення *текст – текст*"; це різновид явища інтертекстуальності як реакції автора на смисл чужих текстів (художніх творів, історичних праць, публіцистики, офіціозу тощо); по-друге, "інтертекстуальне відношення *текст – жанр*", яке "виявляється або в творчому засвоєнні традиційних жанрів, або в індивідуальному модифікуванні жанру шляхом синтезу різних жанрових структур"; по-третє, "інтертекстуальне відношення *текст – стиль* як включення до Шевченкового тексту (в широкому розумінні) елементів інших художньо-стильових систем та соціолектів у вигляді відкритих і прихованих кліше, алюзій, стилізацій, пародій, різного роду "чужої" мови"⁴.

Отже, ми бачимо, що інтертекстуальність може реалізуватися, по-перше, через відтворення в новому тексті конкретних літературних явищ з інших творів, яке здійснюється такими засобами, як цитатія, алюзія та ремінісценція, та, по-друге, через наслідування "чужих" стильових властивостей, діалектів та ідіолектів, у результаті якого постають різноманітні форми стилізації з її широким спектром власне мовних інтерпретацій – від цілком позитивної стосовно оцінки передтекста акцептативної стилізації⁵ і до іронічної або пародійної гри з "чужим словом".

То ж поглянемо на інтертекстуальні аспекти фольклоризму літератури, коли "передтекст" є фольклорним, а інтертексти з'являються у літературному творі. Почнемо з того, що інтертекстуальність може проявлятися у будь-яких зрізах тексту. Фольклорний за походженням інтертекст у літературному творі може бути назвою. Назва твору містить у собі, сказати б, програму твору та ключ до його розуміння. Так, назва поетичної драми О. Олеся "Хвесько Андибер" вказує на зв'язок твору з прототекстом, яким є дума "Хвесько Ганжа Андибер".

Таким же проявом інтертекстуальної кореспонденції є епіграф. Епіграфом, як правило, стає цитата з тексту, що може бути

загальновідомим або маловідомим, може належати іншому письменнику або автору нового тексту, епіграф може бути й містифікаційним, являючи собою квазіцитату з неіснуючого твору. Споріднений із цитатою, епіграф може розглядатися як форма інтертекстуальності, що становить різномірні гатунки відлуння в творі попередньої літературної традиції. Добір того чи іншого епіграфу характеризує стиль мислення автора, його манеру означувати асоціативні зв'язки твору з традицією і сучасністю. Епіграф виступає для читача засобом глибшого проникнення в семантику тексту. Прототекстом для такого епіграфа може бути й фольклорний твір, а може бути й усне висловлення ("чутки-плітки") про певні явища народної демонології. Зразком тут може бути епіграф О.Олеся до його драматичної поеми "Над Дніпром", взятий з народних вірувань українського народу про русалок, які шукають притулку в селах, приносячи людям нещастя: "...селяни самі наклали вогні, щоб викурити "русалок"⁶.

Ще одною формою інтертексту-фольклоризму є стилізація, що, як правило, охоплює весь словесний обсяг нового твору. Ця форма інтертекстуальності притаманна багатьом письменникам і поетам різних століть. Для неї характерна точність дотримання зовнішніх формальних ознак фольклорного стилю, максимальна стилістична близькість до народних джерел. Стилізація може проявлятися на будь-якому мовному рівні. Однак найбільш розповсюдженою є звертання до свідомої цілісної стилізації, стилізації мовних ознак і компонентів поезики фольклорного жанру в цілому.

Так, у поетичному доробку Т. Г. Шевченка присутні стилізації народних дум, де він використовує динамічні можливості, закладені в самій формі дум – у нерівноскладовості рядків⁷. Такими новітніми літературними "думами" є поезія "У неділеньку у святую" і відповідний фрагмент поеми "Невольник".

Цікавим зразком інтертекстуальності є епопея П. Куліша "Україна", яка вся задумана як стилізація народних дум. У дусі стилізації народної пісні написаний цілий ряд поезій І. Франка, де ми бачимо використання народної символіки, синтаксису та ритміки. Це такі поезії, як "Ой ти, дубочку кучерявий", "Червона калина, чога в лузі гнешся", "Зелений явір, зелений явір"⁸.

Цікаві з погляду стилізації інтертексти поезій О. Олеся "На чужині (Пісня)", "Дівоча доля (Дума)". У "пісні", як її називає сам поет, "На чужині" простежується стилізація як на тематичному, так і

на стилістичному рівні. Персоніфікована тополя, що нібито пережила метаморфозу перевтілення, тужить за своєю рідною "милою Українонькою", відбиваючи тим самим відомий мотив "жіночих" ліричних пісень і балад. На лексичному рівні ми бачимо використання таких прикметних для народної пісні зображальних засобів, як пісенні анафори на "Ой...", пестливі форми ("тополенька", "хмароньки", "листячко-намистячко", "родиноньку", "Україноньку"), синонімічні тавтологічні конструкції ("хилиш-гнеш", "рідною родиноньку"), стереотипні образні конструкції ("з нелюбим заручена") та повтори "засмучена... засмучена", що разом відтворюють елегійно-сумну тональність народної пісні.

Ще одним різновидом інтертексту є поодинокі запозичення компонентів фольклорної "поетичної мови", таких, як тропи, образи, символи, поетичні формули, стилістичні фігури. Зокрема, відомо, що фольклорна символічна мова має здатність непомітно ніби оволодівати творчою свідомістю людини, ставати для неї природною. Символіка, як це зазначає В. І. Кононенко, є важливим фактором виявлення національної свідомості: "Загальна ідея, що її передає символ, часто набуває яскравого вираженого національного характеру. Саме в символах нерідко відображаються народні традиції, звичаї, вірування, обряди тощо, а зрештою і національні риси характеру, рівень національної свідомості"⁹. Письменники і поети можуть по-різному користуватись фольклорними символами. В одних випадках символ повністю переноситься в інтертекст, не змінюючись при цьому, в інших – здійснюється індивідуально модифікація фольклорного символу, розширення його семантики.

Наприклад, весь поетичний доробок О. Олеся пронизують найрізноманітніші фольклорні символи, тропи, стилістичні та синтаксичні фігури. У вже згаданій поезії "На чужині (Пісня)" в семантичному центрі твору – один із найуживаніших символів української пісенності – тополя. Тополя – це, як правило, символ дівчини, який розкривається в мотивах нещасливого кохання, та чужини. І з першим, і з другим може бути пов'язаний мотив метаморфози, за яким дівчина, кимось зачарована, перетворюється в тополь. Такий дещо трансформований фольклорний мотив використовує в своїй відомій баладі Т. Г. Шевченко. Натомість у стилізованій під народну пісню поезії О. Олеся змальовано топольо ніби вже після зачарування. Тут можна помітити тісне переплетення образу тополі з фольклорними мотивами чужини, туги за родиною

і/або рідною землею та перенесення звістки до рідного дому або краю. В народній поезії часто зустрічається мотив перенесення звістки птахами:

*Ой полини, галко,
Де мій рідний батько...*

<...>

*Йо попливи, вутко,
До ненецьки хутко...¹⁰*

У фольклорі зустрічається й мотив перенесення звістки вітром:

*Повій же, вітроньку, у нову світлоньку,
Повій з мого краю, де родину маю.¹¹*

Поет поєднує обидва мотиви, модифікуючи їх: об'єктом звернення стає хмарка, яка разом виступає і як об'єкт чарування; хмарка спочатку має зупинитися, а потім виконати прохання ліричної героїні поезії:

*“ Ой хмаронько, ой чаронько,
Не лети.
Зірви з мене це листячко,
Це листячко-намистечко
Без краси.
У рідную родиноньку,
На милую Україноньку
Віднеси”.¹²*

Використовує О.Олесь й інші поширені символи фольклору, такі як орел, сокіл. Орел та сокіл в народній поезії, як правило, символізують силу, сміливість, волю, або ж молодих парубків, найчастіше козаків. В такому ж контексті ці символи подані й в поезії О.Олеся. Порівняймо:

Попід хмарами орли
Скликали громаду,
Прилітали звідусіль
На останню раду.¹³

“Ой ти, орле, птах великий, високо
літаєш,
< ... >
На неправду велику давно ти
зглядаєш.
Ой злети ж ти на ті гори, подай
клич братству,

Хай за правду підійметься в
околишніх царствах”¹⁴.

У поезії О. Олеся “Ой була на світі та удівонька” використаний мотив відцурання синів своєї матері, який відсилає нас до ймовірного джерела – думи “Бідна вдова і три сини”. Деяко інші за походження фольклорні мотиви простежуються в драматургії О. Олеся. Вже згадана його драматична поема-феєрія “Над Дніпром” відбиває демонологічні уявлення нашого народу, які словесно маніфестуються у жанровій формі міфологічних легенд. Відомо, наприклад, що русалками стають, зокрема, дівчата-утоплениці. Саме так у поемі-феєрії стає русалкою Оксана, яка втопилася через нещасливе кохання до Андрія. Як відомо, русалки живуть у воді, але навесні (на Зелені свята) та влітку можуть виходити на берег та гуляти до осені. Як правило, вони співають, водять хороводи біля води, також гойдаються на гіллі. Крім хороводів та пісень, русалки полюбляють прядіння: “Русалки, хоч і водні царівни, та люблять прясти, як звичайні жінки або дівчата. Часом вони крадуть по селах нитки та прядуть”¹⁵. Але і в поемі-феєрії русалка зізнається подрузі:

“Сумно, сестро, сумно, любко,
Прясти пражу золоту”¹⁶

Як трансформацію фольклорного мотиву прядіння русалками О. Олень створює образну картину вишивання русалкою, при цьому це компонент чарування, щоб коханий повернувся з війни:

Чи козака русалка з бою ждала
І в день ясний промінням вишивала,
А ночі мережила мережку
І козакові кидала на стежку¹⁷

Уявлення, за яким русалки приносять нещастя, Олень вкладає в уста Дядків, що виступають як втілення традиційної селянської мудрості. Цікаво що зміст повір'я викладається у дискурсі приземленому, з елементами лайки (“кляті”), з побутовою деталлю,

що мимоволі для суб'єктів висловлювання набуває гумористичного забарвлення:

*А тепер русалки кляті
Саме мешкають у хаті!
Як яка в село прибуде,
Дохнуть свині, слабнуть люде...*¹⁸

Справді, йдеться про хвороби свиней і людей, але ж синонімічність предикатів змушує реципієнта до парадоксального асоціювання об'єктів висловлення між собою. У цілому ж ремінісценція народного повір'я дуже віддаляється за словесною реалізацією від усного джерела, не кажучи вже про те, на шляху від нього до інтертексту поеми О. Олеся усний прозовий текст перетворився на віршований літературний.

Доволі складну структуру має й Олесів інтертекст, що відтворює таку маловідому ознаку русалки, як зелені очі:

*“А поглянь лише на мене –
В тебе око не зелене?!”*¹⁹

Ситуації постання усного джерела – фрагменту "чутко-пліток" про зовнішні ознаки міфологічного персонажа, яку можна уявити собі як певний діалог інформанта з реципієнтом, де запитання задає останній, тут відповідає фрейм із функцією екзаменування істоти, що виглядає людською, із завданням викрити її демонічну сутність. З одного боку, ця нова ситуація є побутовою, з другого ж – характеризується підкресленою літературною умовністю: побутовому і через буденність свою невиразному фразеологізму "поглянь... на мене" в першому реченні відповідає у другому реченні запитання, яке в реальному житті допитливий співрозмовник, мабуть, й не задав би і яке є очудненим через незвичну метонімію. Справді, замість множини слово "око" подане в однині, що має, мабуть, підкреслити незвичність демонічної істоти.

Отже, підсумовуючи усе раніше сказане, ми ще раз підкреслимо, що феномен фольклоризму літератури, може розглядатись і як вияв інтертекстуальності. Ця методологічна новація, дозволяючи дослідникові зосередитися власне на текстових якостях передтексту та інтертексту, значною мірою нівелює протиставлення колективних творів фольклору й авторських

літературних, що, у свою чергу відкриває цікаві пошукові можливості й лінгвістичного дослідження взаємодії літератури і фольклору.

¹Медриш Д. Н. Взаимодействие двух словесно – поэтических систем как междисциплинарная теоретическая проблема // Русская литература и фольклорная традиция. – Волгоград, 1983.- С. 4; ²Kristeva J. Semeiotike. Recherches pour une sémanalyse. – Paris, 1969.-S. 257; ³Sławiński J. Intertekstualność // Głowiński M. та ін. Słownik terminów literackich / Pod red. J. Sławnińskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2002. – S. 218; ⁴Смілянська В. Діалогічність як конститутивна основа Шевченкової поезії // III Міжнародний конгрес україністів (Харків, 26–29 серпня 1996). Літературознавство. – К., 1996.–С.348–349; ⁵Balbus Stanisław. Intertekstualność a proces historycznoliteracki. – Kraków, 1990.- S.79; ⁶Олесь О. Твори в 2 т. – К., 1990. – Т. 1. – С.30; ⁷Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка. – К., 1990. – С.9; ⁸Франко І. Твори в 2 т. – К., 1981. – Т. 1. – С.105–107; ⁹Кононенко В. І. Словесні символи в семантичній структурі фрази. // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С31; ¹⁰ Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – К., 1974.– С.504; ¹¹ Там само.-С. 504; ¹²Олесь О. Твори в 2 т. – К., 1990. – Т. 1.-С.120; ¹³ О. Олесь Драматичні казки. – К., 1990. – С.19; ¹⁴ Українські думи та історичні пісні / За ред. М. Рильського. – К., 1944. – С. 161; ¹⁵Бондарук О. Міфи народів світу. – Л., 1997. – С. 290; ¹⁶ Олесь О. Твори в 2 т. – К., 1990. – Т. 1.-С. 175; ¹⁷ Там само.-С. 449; ¹⁸Олесь О. Твори в 2 т. – К., 1990. – Т. 2.-С.191; ¹⁹ Там само.- С.191.

О.А. Черненко студ.

КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ ПОБУДОВИ ДУМИ: НА МАТЕРІАЛІ ДУМИ „ФЕСЬКО ГАНЖА АНДИБЕР”

У статті розглядаються актуальні проблеми лінгвістики та фольклористики в аспекті дослідження комунікативної практики українського думового епосу. На матеріалах українських дум, зокрема, тексту думи „Фесько Ганжа Андибер”, досліджується система способів та засобів здійснення епічної комунікації з огляду на загальну теорію інформації

The actual problems of linguistics and folcloristics are examined in the aspect of communication practice exploration of Ukrainian дума epos. The system of methods and means of epical communication realization is investigated according to the general theory of